

С. Погребняк, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Генезис ідеї рівності як основоположного принципу права

Ідею права нерідко розглядають як історію прогресуючої еволюції змісту, обсягу, масштабу і міри формальної (правової) рівності при збереженні самого цього принципу як принципу права взагалі. При цьому підкреслюється, що різним етапам історичного розвитку свободи і права в людських відносинах притаманні свій масштаб і своя міра свободи, своє коло суб'єктів і відносин свободи і права, інакше кажучи — свій зміст принципу формальної (правової) рівності. Отже, зазначається, що принцип формальної рівності являє собою постійно притаманний праву принцип зі змістом, що історично змінюється¹.

Рівне ставлення до усіх, хто належить до певної загально визнаної групи людей (наприклад, один тип ставлення — до дітей, інший — до дорослих), утворює обов'язкову вимогу для будь-якої системи правового порядку². Тому природно, що рівність передбачає вимогу поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках — відмінним. Обґрунтування цієї формули, характерної для права всіх часів, можна знайти ще у Платона (для нерівних рівне стало би нерівним)³ і Арістотеля (рівність для рівних, нерівність для нерівних)⁴. Фактично вона забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності.

Інша річ, що суспільні уявлення про відмінності та загально визнані групи суттєво відрізняються залежно від історичної епохи. Так, в античні часи вважали, що люди нерівні і їх не можна зробити рівними. Рівність усіх перед законом не існувала не лише де-факто, її не було навіть в ідеальному вимірі⁵. Показовою щодо цього є думка Аріс-

¹ Див.: Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсисянц. – М., 2002. – С. 28.

² Див.: Шек Г. Зависть: теория социального поведения : пер. с англ. / Г. Шек. – М., 2008. – С. 336.

³ Платон. Законы / Платон // Соч. : в 4 т. : пер. с древнегреч. – СПб., 2007. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 248.

⁴ Арістотель. Політика : пер. з давньогрец. / Арістотель. – К., 2003. – С. 78.

⁵ Історія європейської ментальності : пер. з нім. / за ред. П. Дінцельбахера. – Львів, 2004. – С. 44.

тотеля про те, що чоловік і жінка, раб і вільна особа мають різну природу і не можуть бути рівними¹. У свою чергу Цицерон наполягав на тому, що рівність є несправедливою, якщо вона не враховує ступенів у соціальному стані особи². У Середні віки також ніхто не виходив із того, що всі люди рівні, а навпаки, із того, що вони різні за своєю значущістю, принаймні у земному житті. Причому в Середні віки не існувало навіть рівності в публічному просторі, тобто просторі за межами сім'ї, за межами «дому». На відміну від античного полісу, де глави сімей як громадяни діяли на рівних засадах, у середньовічному суспільстві глави сімей не є рівними, вони утворюють ланцюг, який, за висловом Токвіля, протягнувся від селянина до короля³. На цих відмінностях у рамках загальної згоди і ґрунтується ієрархічна, а не егалітарна будова суспільства, а також сприйняття його як ієрархічної структури⁴.

Тому цілком зрозуміло, що античне і середньовічне право, поза всяким сумнівом, були глибоко диференційованими нормативними системами зі значною кількістю стратифікаційних ознак (стать, релігійні переконання, етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання тощо). Таким чином, античне і середньовічне право не знали загальної рівності.

У ці часи ми можемо побачити лише окремі прояви цієї ідеї. Наприклад, висловлюється думка, що принцип рівності діяв у Мойсеєвій державі: тут всі її громадяни брали участь у договорі з Йоговою при створенні держави, і всі мали користуватися рівними правами. Громадянська рівність обумовлювалася рівністю перед законом. Оскільки законодавцем є Йогова, перед яким усі рівні, то й закони Його для всіх однакові⁵. «Закон єдиний і одні права хай будуть для вас і для прихोцька, який проживає у вас» (Числ. XV, 16; 29. Лев. XXIV, 22. Вих. XII, 49).

У Середні віки ідея рівності знаходить свій вияв в інституті комуні, що являв собою конфедерацію, яка заснована на зобов'язанні вза-

¹ Арістотель. Політика : пер. з давньогрец. / Арістотель. – К., 2003. – С. 18, 22, 31.

² Цицерон Марк Туллий. О государстве / Марк Туллий Цицерон // Диалоги: О государстве; О законах : пер. с лат. – М., 1966. – С. 22.

³ Див.: Манан П. Общедоступный курс политической философии : пер. с фр. / П. Манан – М., 2004. – С. 216.

⁴ Історія європейської ментальності. – Львів, 2004. – С. 57.

⁵ Див.: Лопухин А. П. Законодательство Моисея. Исследование о семейных, социально-экономических и государственных законах Моисея. Суд над Иисусом Христом, рассматриваемым с юридической точки зрения. Вавилонский царь правды Аммураби и его новооткрытое законодательство в сопоставлении с законодательством Моисеевым / А. П. Лопухин ; под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. – М., 2005. – С. 181.

емної лояльності між рівними — *conjuratio*. Міська *conjuratio* була аномалією в Середньовіччі, оскільки на відміну від ієрархічних феодалних васально-ленних зобов'язань втілювала в собі зовсім новий принцип — громаду рівних¹. Іншим прикладом реалізації моделі рівності у Середньовіччі може служити монастирська громада, де кожний монах капітулу має рівний голос: він втілюється в білому або чорному бобі, що означає «за» чи «проти»².

Заперечення відмінностей між людьми набуває основоположного значення лише за Нового часу. Ідея рівності всіх представників людства формується в протистоянні двом аспектам нерівності, що оскаржуються, — нерівності по лінії «свої–чужі», що розмежовувала людей, які належать до різних общин, релігій, націй тощо, та нерівності по лінії «вищі–нижчі», що розподіляє представників однієї спільноти за принципом природної ієрархії³.

Одним із перших, хто висловив припущення, що всі люди є рівними за своїми фізичними і моральними якостями, і в дійсності не наділені будь-якими особливими характеристиками, як-от: сила, особлива мудрість чи божественна милість, — був Т. Гоббс. «Природа зробила всіх людей рівними у здібностях тіла і розуму, — зазначав видатний англійський філософ, — і якщо навіть інколи і знайдеться хтось, тілом набагато міцніший або розумом швидший за всіх інших, усе ж таки на загал ця відмінність однієї людини від іншої не настільки значна, щоб одна якась людина могла на цій підставі претендувати на якесь благо для себе, на яке так само не могла б претендувати й інша людина»⁴. Він вважається першим політичним мислителем з античних часів, який заснував на цій вірі свою систему⁵.

Пізніше ідея того, що люди народжуються рівними, була сприйнята Дж. Локком і підхоплена Вольтером, Т. Пейном та ін. Так, на думку Дж. Локка, стан, притаманний усім людям від природи, — це стан повної свободи і рівності. «Нікому не належить більше, ніж іншим: бо ніщо не є настільки очевидним, — аргументував класик лібералізму, —

¹ Див.: Андерсон П. Переходи от античности к феодализму : пер. с англ. / П. Андерсон. – М., 2007. – С. 190.

² Див.: Ле Гофф Ж. Рождение Европы : пер. с фр. / Ж. Ле Гофф. – СПб., 2007. – С. 172.

³ Див.: Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов / А. В. Прокофьев. – Великий Новгород, 2006. – С. 212–213.

⁴ Гоббс Т. Левіафан : пер. з англ. / Т. Гоббс. – К., 2000. – С. 150–151.

⁵ Див.: Кривельд М. ван. Расцвет и упадок государства : пер. с англ. / ван Кривельд М. – М., 2006. – С. 232.

ніж те, що створіння одного виду та класу ... мають бути також рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості...»¹. Природна рівність постає як ідея, яку необхідно знайти знову, поновити наперекір успадкованій і умовній соціальній нерівності. Цінність загальної рівності значною мірою була посилена завдяки ідеї автономії, сформульованої І. Кантом. Він вважав, що всі люди рівні у своїй здатності до автономії, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і що моральність вимагає рівної поваги до кожного, здатного на таку автономію².

Слід також підкреслити, що значний внесок у поширення ідеї загальної рівності належить християнству. У Новому Завіті міститься славнозвісний вислів: «Тим то немає грека, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, ні варвара, ні скіфа, ні невольника, ні вільного, а все й у всьому — Христос» (Кол. 3:11), який традиційно тлумачать як упевненість щодо рівності людей³.

На Заході саме християнство вперше утвердило принцип універсальності людської гідності — принцип, який був принесений з небес і перетворений Просвітництвом у мирську доктрину універсальної рівності людей⁴. Так, відповідно до протестантських богословських доктрин через те, що всі люди рівні перед Богом, вони повинні бути рівними також перед політичними агентами Бога, що діють у державі. Оскільки Бог наділив усіх людей природним правом на життя і свободу переконань, держава мусить гарантувати їм такі ж громадянські права⁵. Тому Реформація разом із ренесансним гуманізмом і пізньою схоластикою вторувала шлях для настання докорінного перелому в уявленні про людину, який прискорив визнання рівної гідності всіх

¹ Локк Дж. Два трактати про врядування : пер. з англ. / Дж. Локк. – К., 2001. – С. 131.

² Див.: Кекес Д. Засадничі цінності лібералізму / Д. Кекес // Лібералізм : Антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002. – С. 109.

³ Заради об'єктивності, слід підкреслити, що в Новому Завіті можна знайти й натяки на земну нерівність людей. Ще більш заплутаним у Новому Завіті є підхід до становища жінки. Християнська оцінка нерівності кардинально змінюється лише за часів Реформації. Аналіз цих проблем див.: Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту : пер. з нім. / Р. Шнакенбург. – К., 2005. – С. 284–292.

⁴ Див.: Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку : пер. з англ. / Ф. Фукуяма. – Львів, 2005. – С. 290.

⁵ Див.: Вітті Д., мол. Християнство і демократія у глобальному контексті / Д. Вітті, мол. // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти : у 2 т. – Львів, 2000. – Т. 1. – С. 45.

людей¹. Сьогодні християнська доктрина обґрунтовує рівність людей тим, що люди створені за образом єдиного Бога і наділені однаковою розумною душею. У всіх людей одна й та сама природа і одне й те саме походження. Вони відкуплені жертвою Христа і покликані брати участь у божественному блаженстві: всі наділені рівною гідністю².

В епоху буржуазних революцій загальну рівність розуміли насамперед як *рівність можливостей*, тобто як ідею, згідно з якою кожному індивіду повинні бути гарантовані однакові шанси досягти успіхів у житті³. Поняття рівності можливостей уперше набуло свого теоретичного обґрунтування у Платоновій «Державі», система освіти в якій будується на тому, щоб дати однаково обдарованим і здібним дітям рівні шанси на здобуття нерівних позицій у суспільстві⁴.

Однак особливої популярності ця концепція, яка може бути виражена фразою «la carrere ouverte aux talents» (фр. — кар'єра, відкрита талантам), набула саме в Новий час. Її прихильники вимагали усунення штучних перешкод шляхом скасування всіх привілеїв, встановлених для окремих осіб. Вони виходили з пріоритетності індивідуальних досягнень, обумовлених лише здібностями особи, а не її походженням, національністю, кольором шкіри, релігією, статтю тощо, і прагнули правовими методами забезпечити вільну конкуренцію, коли всі знаходяться в рівних умовах і грають за однаковими правилами. Ця ідея знайшла своє втілення у ст. 6 Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «Усі громадяни <...> мають рівний доступ до всіх постів, публічних посад і занять відповідно до їх здібностей і без будь-яких відмінностей, крім тих, що обумовлені їх чеснотами і здібностями»⁵. Іншими словами, всі стартують з однієї лінії з рівними шансами на успіх, що будь-які накопичувані з часом розходження є результатом прояву здібностей, талантів, ініціативи, напруженої праці й, можливо, щасливого збігу обставин⁶. Для ілюстрації відсутності рівності можливостей часто використовують образ змагань бігунів: забіг, в якому

¹ Див.: Губер В. Права людини і біблійна правова думка / В. Губер // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти : у 2 т. – Львів, 2000. – Т. 1. – С. 89.

² <http://www.krotov.info/acts/20/2vatican/1699.htm>

³ Див.: Джадда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США : пер. с англ. / К. Джадда, Д. М. Берри, Д. Голдман, К. В. Хула. – М., 2006. – С. 46.

⁴ Енциклопедія політичної думки : пер. з англ. – К., 2000. – С. 340.

⁵ Антологія мирової правової думки : в 5 т. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М., 1999. – Т. 3 : Европа. Америка: XVII–XX вв. – С. 246.

⁶ Див.: Дай Т. Р. Основи державної політики : пер. з англ. / Т. Р. Дай. – Одеса, 2005. – С. 340–341.

хтось стартував би ближче до фінішу, ніж інші, був би нечесним, так само як і забіг, в якому деяких з учасників примусили би бігти з вантажем на плечах або з камінцями у кросівках¹. До речі, саме рівність пояснює те величезне символічне значення, яке посідає спорт в універсумі нашого суспільства². Така рівність можливостей за своїм характером є, поза всяким сумнівом, формальною.

Тому зрозуміло, що починаючи принаймні із середини XVIII ст. став наростати рух за правову та політичну рівність усіх громадян. Ця вимога потужно промовляє в Декларації незалежності США 1776 р. і Декларації прав людини і громадянина 1789 р. «Ми вважаємо за самоочевидні істини, — констатується в другому абзаці Декларації незалежності, — що всіх людей створено рівними...»³. Французька Декларація починається з проголошення урочистої ідеї: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах»⁴.

Проте навіть у XVIII–XX ст. ідея загальної рівності реалізується у праві з великими проблемами. Достатньо нагадати лише два красномовних факти: загальне виборче право без обмежень за ознаками статі, раси, релігійних переконань, майнового стану та освіти вперше в світі (!) було реалізоване лише в 1893 р. у Новій Зеландії⁵, а доктрина «рівні, але сегреговані» була визнана неконституційною в США тільки в 1954 р. рішенням Верховного Суду США у справі «Браун проти Ради з питань освіти»⁶. Пояснюючи причини цих труднощів, Ф. Гаск зазначає, що сучасна людина може, в принципі, суцільно схвалювати ідеал загальної рівності перед законом, але на практиці вона обмежує його застосування лише тими, кого вона розглядає як собі подібних, і дуже повільно вчиться розширювати коло тих, кого приймає як рівних⁷.

Лише у другій половині XX ст. ця формула набуває широкого світового визнання, знайшовши своє юридичне закріплення у ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними

¹ Див.: Нозик Р. Анархия, государство и утопия : пер. с англ. / Р. Нозик. – М., 2008. – С. 295.

² Див.: Гоше М. Демократія проти себе самої : пер. з фр. / М. Гоше. – К., 2006. – С. 146.

³ Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 3. – С. 227.

⁴ Там само. – С. 246.

⁵ Див.: Валадес Д. Контроль над властью : пер. с испан. / Д. Валадес. – М., 2006. – С. 59.

⁶ Громадянські права. Рішення Верховного Суду США. XX століття : пер. з англ. / за ред. М. Гаррісон і С. Гілберта. – К., 2005. – С. 115.

⁷ Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики : пер. с англ. / Ф. А. фон Хайек. – М., 2006. – С. 226.

і рівними у своїй гідності і правах»¹. Зрозуміло, що для реалізації принципу загальної рівності принципове значення має *заборона дискримінації* (від лат. *discriminatio* — розрізнення). Відхилення від стандарту загальної рівності, надання суб'єктам, виходячи з будь-яких відмінностей, різного захисту з боку закону чи суду, запровадження різних прав, свобод і обов'язків за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового та іншого стану оголошуються поза законом. Тому право всіх людей на рівний захист від такої дискримінації, як логічне продовження ідеї рівності всіх людей у своїй гідності і правах, було передбачене у ст. 2 і ст. 7 Загальної декларації прав людини 1948 р. Право на захист від дискримінації — це «свідома відмова від історії і традиції»².

Проте після утвердження ідеї загальної рівності як принципу права перед суспільствами знову постає питання про відмінності, яке має враховувати право. Аналіз рівності тепер обертається навколо осмислення того, яким має бути рівне ставлення до людей, що різняться у важливих аспектах. Це питання, що є «класичним парадоксом» (В. Ренквіст), переміщує інтерпретацію рівності з першої половини Аристотелевої формули до другої половини — від ідеї, що подібні випадки слід розглядати подібним же способом, до ідеї, що відмінні випадки слід трактувати залежно від їхньої відмінності³. Слід підкреслити, що такий поворот не можна вважати поверненням до античної і середньовічної традиції. Принципова відмінність між ними полягає в тому, що сучасне право вимагає однакового ставлення до всіх людей у найважливіших сферах (насамперед у сфері забезпечення основних прав, свобод і обов'язків) і дозволяє справедливу диференціацію правового регулювання лише в окремих питаннях. Пояснення цьому досить просте: всі люди володіють основними (фундаментальними) правами і володіють ними рівною мірою, тому що ці права пов'язані з ознаками людського роду, стосовно яких всі людські істоти є рівними⁴.

Такі зміни обумовлені насамперед трансформаціями, що відбуваються в самому розумінні рівності можливостей у ХХ ст. Цим змінам передуює відома дискусія між лібералами і соціалістами щодо свободи

¹ Международные акты о правах человека : сб. док. – М., 1999. – С. 39.

² Див.: Хайнце Э. Сексуальная ориентация: право человека. Эссе о международном законодательстве о правах человека : пер. с англ. / Э. Хайнце. – М., 2004. – С. 240.

³ Див.: Гелд В. Права / В. Гелд // Антологія феміністичної філософії : пер. з англ. ; за ред. Е.М. Драгер та А.М. Янг. – К., 2006. – С. 599.

⁴ Див.: Кекес Д. Зasadничі цінності лібералізму / Д. Кекес. – С. 114.

і рівності. Так, у XVIII ст. критика соціальної нерівності була спрямована насамперед проти соціальних наслідків політичної нерівності, тому основним гаслом боротьби проти старого режиму була вимога рівних свобод. У XIX ст. люди почали усвідомлювати соціальну нерівність іншого ґатунку. Місце тієї нерівності, яке породжене політичними привілеями, було зайняте іншою нерівністю — йдеться про соціальні наслідки нерівного розподілу такої влади, що здійснюється не політично, а економічно¹. За допомогою подібних аргументів Маркс і Енгельс викривали буржуазний правопорядок як несправедливий, як такий, що передбачає формально рівний масштаб до нерівного². Завдяки цьому люди почали усвідомлювати, що рівність можливостей у її класичній (ліберальній) інтерпретації призведе до неоднакових наслідків. У суспільстві стає зрозумілим, що немає більшої несправедливості, ніж поводитися однаково з тим, що фактично неоднакове. Наприклад, Анатоль Франс знущався з «величної рівності закону, що забороняє як багатіям, так і бідним, спати під мостами, просити на вулицях і красти хліб»³. Унаслідок цього набуває популярності інша егалітарна концепція, яка, використовуючи гасло «справедлива частка для всіх», інтерпретує рівність як необхідність забезпечити *рівність результатів* шляхом справедливого розподілу. Цей вид рівності можливий лише за умови обмеження вільної конкуренції, що лежить в основі рівності можливостей⁴. Вона означає рівне розподілення доходів, робочих місць, контрактів і матеріальних винагород незалежно від чіхось життєвих умов: усі починають і завершують гонку разом, незалежно від здібностей, таланту, ініціативи або праці⁵.

Під впливом альтернативної концепції (рівності результатів) сучасна концепція рівності доповнює класичну ідею формальної рівності можливостей ідеєю створення реальних можливостей для членів суспільства конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх — шляхом нейтралізації соціальної нерівності через право⁶. Так, на порядку денному з'являється новий — соціальний —

¹ Див.: Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М., 1995. – С. 42.

² Маркс К. Критика готской программы / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избр. произв.: в 3 т. – М., 1986. – Т. 3. – С. 15.

³ Гаек Ф. А. Конституція свободи : пер. з англ. / Ф. А. Гаек. – Львів, 2004. – С. 105, 241.

⁴ Див.: Джадда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джадда, Д. М. Берри, Д. Голдман, К. В. Хула. – М., 2006. – С. 496.

⁵ Див.: Дай Т. Р. Основи державної політики / Т. Р. Дай. – Одеса, 2005. – С. 341.

⁶ Див.: Ортіс Л. Суперечність рівності можливостей / Л. Ортіс // Про рівність статей : пер. з фр. ; за заг. ред. М. де Манасейн. – К., 2007. – С. 189–190.

аспект рівності¹. Для забезпечення подібних реальних можливостей необхідно насамперед гарантувати справедливий розподіл соціальних благ між конкуруючими сторонами. Водночас слід розуміти, що справедливий розподіл соціальних благ зовсім не вимагає їх рівномірного розподілу; він радше вбачає забезпечення рівності можливостей у чомусь на зразок «вирівнювання ігрового поля», з тим, щоб зробити конкуренцію за ресурси справедливою, а не тільки досягти їх більш рівномірного розподілу². Крім того, конкурентна система має передбачати існування «нижнього порогу», що визначає стандарт добробуту, на який претендують усі члени суспільства і який розуміють як право жити на рівні цього стандарту, а не як благодійність³. Саме така природна в умовах соціальної держави *діалектика формальної і фактичної (реальної) рівності* дозволяє забезпечити «справедливу рівність можливостей»⁴, яка сьогодні є провідною інтерпретацією ідеї рівності. Фактично — це наступний крок у розвитку принципу рівності після заборони дискримінації за будь-якими ознаками. У цьому вигляді вона і знаходить свій вияв у сфері правового регулювання. Відштовхуючись від ідеї чесної рівності можливостей, сучасне право повинно гарантувати справедливий баланс між вимогами формальної і фактичної рівності.

¹ Див.: Парсонс Т. Система современных обществ : пер. с англ. / Т. Парсонс. – М., 1998. – С. 113.

² Див.: Шраг Л. Рівні можливості / Л. Шраг // Антологія феміністичної філософії : пер. з англ. ; за ред. Е. М. Драгер та А. М. Янг. – К., 2006. – С. 664–665.

³ Див.: Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – С. 114.

⁴ Див.: Ролз Дж. Теорія справедливості : пер. з англ. / Дж. Ролз. – К., 2001. – С. 116–117.